

ظهور اربابان زن در غرب ایران، از مشروطه تا پایان پهلوی اول (۱۲۸۵-۱۳۲۰ ش)

مطالعه موردی کرمانشاه

داریوش رحمانیان*

علی‌رضا صوفی**، محمد طاهری مقدم***، شایان کرمی****

چکیده

هدف از مقاله حاضر تبیین جایگاه زنان در نظام مالکیت زمین است. سؤال اصلی تحقیق این است که چه عواملی تبیین‌کننده ظهور اربابان زن در غرب ایران است؟ روش تحقیق حاضر کیفی است، شیوه گردآوری داده‌ها برپایه اسناد و منابع کتاب‌خانه‌ای، و روش تجزیه و تحلیل گراندد تئوری است. در روند تجزیه و تحلیل براساس نمونه‌گیری هدفمند مشخص شد که تعداد درخور توجهی از مالکان زمین در کرمانشاه، در دوره مورد بحث، زن بوده‌اند. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که از مهم‌ترین شرایط علی تبیین‌کننده ظهور اربابان زن افول جامعه ایلی، جایگاه زنان در جامعه ایلی، قانون ارث در اسلام، و قانون ثبت اسناد را می‌توان نام برد. حضور زنان در نظام مالکیت زمین پیامدهای متعددی داشته است. نقدی شدن بهره مالکانه، زن‌سالاری، و ادعای جایگاه ارباب بزرگ از جمله مهم‌ترین پیامدهای ظهور اربابان زن بود.

کلیدواژه‌ها: کرمانشاه، اربابان زن، مالکیت زمین، کشاورزی، گراندد تئوری.

* استادیار گروه تاریخ، دانشگاه تهران، rahmanian@ut.ac.ir

** دانشیار گروه تاریخ، دانشگاه پیام‌نور همدان، alireza.soufi@yahoo.com

*** استادیار گروه تاریخ، دانشگاه پیام‌نور ایلام، mtaherec@yahoo.com

**** دانشجوی دکتری تاریخ، دانشگاه پیام‌نور تهران (نویسنده مسئول)، shayan_karami99@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۳/۱۸، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۵/۶/۲۴

۱. مقدمه

تبيين جایگاه زنان در نظام مالکیت زمین تاحدودی نگاه به مناسبات ارباب‌رعیتی را تحت‌الشعاع قرار می‌دهد. با رشد سرمایه‌داری و تجاری‌شدن کشاورزی در ایران که دوره آن به آغاز سلطنت ناصرالدین‌شاه برمی‌گردد، گرایش قوی در جامعه کوچ‌نشین (لرستان) و ده‌نشین (کرمانشاه) غرب ایران برای ترک رعیتی و خان و ارباب‌شدن، بر مبنای مالکیت زمین، شکل گرفت (بی‌نا، ۱۳۰۰: ۲۰-۳۵). به‌گونه‌ای چشم‌گیر حضور و فعالیت زنان در نظام مالکیت زمین پس از انقلاب مشروطه افزایش یافت. هرچند در دوره کوتاه مشروطه تا استقرار پهلوی، به دلیل هرج‌ومرج و ناامنی، مالکیت زمین امنیت نداشت، ولی در نهایت دولت پهلوی، به کمک ارتش، قدرت خوانین و گردن‌کشان سامان‌گریز را درهم شکست. در فضای جدید زنان بیش از پیش وارد نظام مالکیت زمین شدند و شواهد نشان می‌دهد در دوره پهلوی اول آمار مالکان زن افزایش چشم‌گیری یافته است. در این مقاله فقط علل و عوامل، کنش، راه‌بردها، و پیامدهای پدیده اربابان زن بررسی می‌شود. مسئله سلب مالکیت از اربابان زن در جریان اصلاحات ارضی در مقاله‌ای دیگر واکاوی می‌شود.

۲. بیان مسئله

مقاله حاضر برگرفته از رساله دکتری شایان کرمی با عنوان «کشاورزی و زمین‌داری در غرب ایران، از مشروطه تا پایان پهلوی»، با رویکرد استقرایی (inductive approach)، است. مفهوم «اربابان زن» (women landlord) به صورت خودجوش برخاسته از داده‌هاست. مسئله اصلی مقاله حاضر تبیین چرایی و چگونگی ظهور اربابان زن در نظام مالکیت زمین در غرب ایران است. تاکنون به زنان زمین‌دار به مثابه واقعیتی اجتماعی و فرهنگی در تاریخ ایران توجهی نشده است. سؤالاتی که در تحقیق حاضر به آن‌ها پاسخ داده‌ایم بدین شرح‌اند: چرا پدیده زنان زمین‌دار در غرب ایران شکل گرفت؟ حضور اربابان زن در نظام مالکیت زمین چه پیامدهایی داشته است؟

۳. پیشینه تحقیق

در هیچ‌کدام از پژوهش‌های انجام‌شده در حوزه کشاورزی و زمین‌داری به مالکیت و جایگاه اربابی زنان اشاره‌ای نشده است. مقاله حاضر فاقد پیشینه تحقیق و پژوهشی پیش‌تاز

است.^۱ اشارات پراکنده‌ای به زنان زمین‌دار در لابه‌لای سفرنامه‌ها به چشم می‌خورد، اما عمده داده‌های پژوهش حاضر برپایه اسناد گردآوری شده است.

۴. روش تحقیق

روش تحقیق حاضر کیفی از نوع گراند تئوری (grounded theory) با رویکرد اشتراس (Strauss) و کوربین (Corbin) است. بارنی گلاسر (Barney Glaser) و آنزلم اشتراس (Anselm Strauss) نظریه و روش تحلیل زمینه‌ای را در سال ۱۹۶۷ معرفی و در کتاب معروف خود با عنوان کشف نظریه زمینه‌ای (*Discovery Grounded Theory*) منتشر کردند (محمدپور، ۱۳۹۲: ۳۱۳). آن‌ها تحلیل زمینه‌ای را چنین معرفی کرده‌اند:

... در این کتاب ما توجه خود را مصروف مسئولیتی با اهمیتی یک‌سان کرده‌ایم: چگونه می‌توان از داده‌هایی که به‌شکلی نظام‌مند در تحقیق اجتماعی به دست آمده و تحلیل شده‌اند نظریه‌ای کشف کرد. ما باور داریم که کشف نظریه از داده‌ها، که ما به آن «نظریه‌پردازی داده‌بنیاد» می‌گوییم، وظیفه بزرگی است که امروز جامعه‌شناسی با آن مواجه شده است (Glaser and Strauss, 1967: 1).

در روند گراند تئوری محقق پیش‌فرض‌ها را درهم می‌شکند و از عناصر قدیمی نظمی نو می‌آفریند (اشتراس و کوربین، ۱۳۸۵: ۲۷). امروزه، به غیر از جامعه‌شناسی، روش گراند تئوری در رشته‌های بهداشت و پرستاری، بازاریابی، مدیریت، و غیره کاربرد دارد. روش گردآوری داده‌ها اسنادی و کتاب‌خانه‌ای است. داده‌ها پس از جمع‌آوری عبارت‌بندی و کدگذاری شد. در ادامه مطالعه از نمونه‌گیری هدفمند (purposive sampling) برای دستیابی به اطلاعاتی به‌منظور تبیین پدیده اربابان زن استفاده شد. انجام‌دادن این کار مستلزم کاوش در داده‌های دست اول و روشن کردن زمینه تاریخی موضوع بود. بنابراین، با گردآوری و تحلیل هم‌زمان هزاران برگ سند و بهره‌گیری از دیگر منابع، زمینه تاریخی موضوع روشن شد و مفهوم اربابان زن ظهور کرد. روند تجزیه و تحلیل داده‌ها تا اشباع نظری (theoretical saturation) و مفهومی ادامه داشت و در نهایت شرایط علی، راه‌بردها، و پیامدهای پدیده مشخص شد. مهم‌ترین روش گردآوری داده‌ها بهره‌گیری از اسناد بود و با استفاده از هزاران برگ سند انجام شد. کار تجزیه و تحلیل و کدگذاری باز (open coding) در حین جمع‌آوری داده‌ها انجام گرفت. پس از تحلیل اسناد، داده‌ها به حالت اشباع و تکرار رسیدند و گردآوری متوقف شد. در جدول ۱ مثال‌هایی از چگونگی ساختن مفاهیم و مقوله‌ها نشان داده می‌شود.

جدول ۱. مثال‌هایی از چگونگی ساختن مفاهیم و مقوله‌ها

مقوله اصلی	مفهوم اصلی	داده‌های خام	ردیف
• تجاری شدن کشاورزی	• صادرات محصولات کشاورزی • کاشت تریاک و چغندر • تغییر الگوی کشت • تولید تک‌محصولی	• آلمان آمادگی خود را برای خرید گندم و توتون از ایران اعلام کرد. • شرکت‌های تجاری کشاورزان را به کاشت تریاک و چغندر تشویق می‌کنند. • مالکان برای سود بیش‌تر زمین‌ها را به کاشت چغندر، تریاک، و پنبه اختصاص داده‌اند. برخی از ولایات به‌علت کمبود شدید گندم در مضیقه‌اند.	نمونه اول
• زن‌سالاری	• سلطه بر خانواده • استقلال مالی • قدرت استبدادی • خودکامگی • ارجحیت مقام دایی	• زن خانه مدام چشم‌غره می‌رفت و رفتارش با شوهر کاملاً تهدیدآمیز بود. • فخرالتاج ربیع‌زاده و تاج‌الملوک پالیزی در بیش از صد روستا در کرمانشاه مالکیت دارند. • از قراری که رعایای شادی‌آباد تظلم می‌نمایند خواسته‌اند به مسکن اصلی خود عودت کنند، سرکار علیه خانم شرف‌الملوک جمعیتی فرستاده خانه کدخدا ولی را غارت و علی‌بیگ و حاتم را پس از چوب و شکنجه زنجیر نموده و موسی نام به‌واسطه کتک‌کاری مشرف به موت است. • رسم است هنگام خواستگاری، برای جلب رضایت دایی عروس، داماد به وی هدیه‌ای تقدیم می‌کند.	نمونه دوم

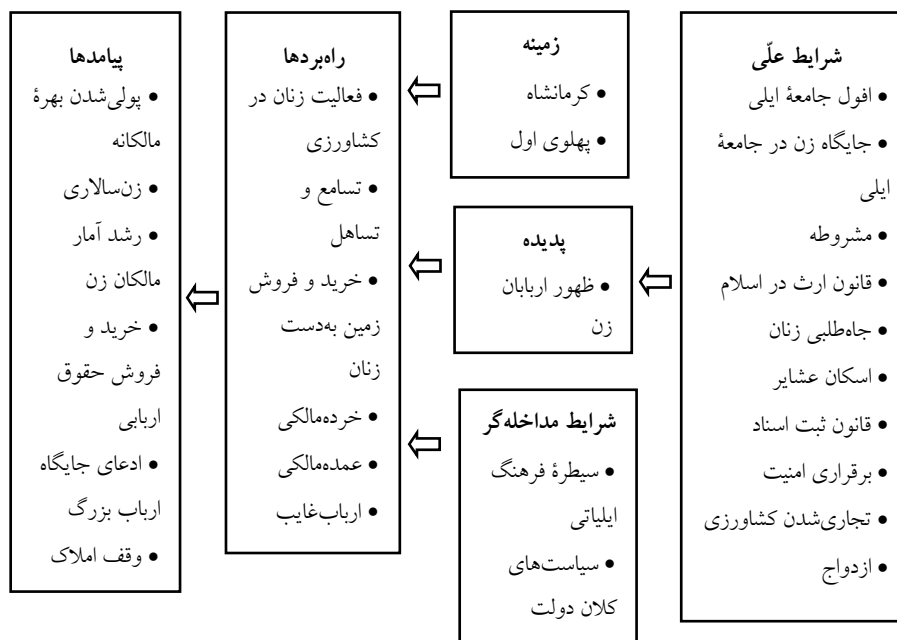
در سطح اول کدبندی، برحسب مشابهت، کدها در سطح بالاتری از انتزاع تقلیل یافتند و ۱۵۴ مفهوم اصلی ساخته شد. در سطح دوم کدبندی یا کدبندی محوری (axial coding) ۶۰ مقوله عمده ساخته شد و در مرحله سوم یا کدبندی گزینشی (selective coding) ۸ تم اصلی شکل گرفت که در جدول ۲ مشاهده‌شدنی است.

جدول ۲. مفاهیم، مقوله‌های عمده، و مقوله‌های هسته‌ استخراش شده

ردیف	تعداد مفاهیم عمده	تعداد مقوله‌های عمده	تم
۱	۱۲	۵	قانون ارث در اسلام
۲	۳۲	۸	قانون ثبت اسناد و املاک
۳	۳۶	۱۵	برقراری امنیت
۴	۱۵	۵	خرده‌مالکی / عمده‌مالکی
۵	۱۲	۴	ارباب‌حاضر / ارباب‌غایب
۶	۲۶	۱۴	نقدی شدن بهره مالکانه
۷	۲۱	۷	زن‌سالاری

۵. یافته‌های تحقیق

در ادامه شرایط علی، شرایط میانجی، راه‌بردها، و پیامدهای پدیده ظهور اربابان زن ذکر می‌شود. مدل پارادایمی پدیده ظهور اربابان زن در شکل زیر مشاهده‌شدنی است.

شکل ۱. مدل پارادایمی پدیده ظهور اربابان زن

۱.۵ شرایط علی ظهور اربابان زن در غرب ایران

در روند تجزیه و تحلیل داده‌ها «افول جامعه ایلی»، «جایگاه زن در جامعه ایلی»، «قانون ارث در اسلام»، «قانون ثبت اسناد و املاک»، «اسکان عشایر»، «برقراری امنیت»، «جاه‌طلبی زنان»، «تجاری شدن کشاورزی»، و «ازدواج» مهم‌ترین شرایط علی ظهور پدیده اربابان زن بود.

انتقال مسالمت‌آمیز حکومت کرمانشاه از خاندان محلی کرد زنگنه (Zangeneh) به محمدعلی میرزا دولت‌شاه و نفوذ قدرت حکومت مرکزی در منطقه سبب تسریع روند شهرنشین شدن سران ایلات کرمانشاه شد (شوشتری، ۱۳۶۳: ۱۷۶). جمعیت ۸۰۰۰ نفری کرمانشاه در سال ۱۲۱۰ ق با رشد ۴۰۰۰ نفر در سال ۱۲۳۷ ق به ۱۲۰۰۰ نفر رسید (شیروانی، ۱۳۳۹: ۸۳۹). در سال ۱۲۸۵ ق جمعیت کرمانشاه به ۳۰۰۰۰ نفر، و در سال ۱۳۳۱ ق به ۵۰۰۰۰ نفر رسید (دوسرسی، ۱۳۶۳: ۲۲۶-۲۲۸). به موازات افول جامعه ایلی و یک‌جانشین شدن سران ایلات و عشایر زمینه ورود رؤسای قدرتمند ایلات به مناسبات کشاورزی ارباب‌رعیتی فراهم شد. این تغییر سبک زندگی، به همراه دیگر عوامل از جمله جایگاه زن در جامعه ایلی، زمینه حضور زنان در نظام مالکیت زمین را فراهم کرد.

به روایت سیاحان، در دورانی که زنان ایرانی برون خانه در پس رو بند و درون خانه در اندرونی بودند و از هر گونه فعالیت اجتماعی محروم بودند (کولیوررایس، ۱۳۶۶: ۳۱) زنان ایلات و عشایر بدون نقاب در جامعه ظاهر می‌شدند و از آزادی عمل بیش‌تری برخوردار بودند (بیشوب، ۱۳۷۵: ۱۶۳). کولیوررایس (ColliverRice) می‌گوید: زنان و دختران خان‌ها مقام و منزلتی کسب کرده‌اند که کم‌تر کسی از خواهران آن‌ها در مشرق‌زمین از آن برخوردار است (کولیوررایس، ۱۳۶۶: ۶۱-۶۲). در سفرنامه بارون دوبد (Baron De Bode) آمده است:

اعتمادی که به تقوای زن ایلیاتی نشان داده می‌شود رفعت او را بالا می‌برد و در عین حال، شخصیت خود او قدرشناسی را در بین اطرافیان برمی‌انگیزد و او را رفیق مناسب‌تری برای مرد می‌کند (دوبد، ۱۳۷۱: ۳۲۸).

زنان ایلیاتی دوشادوش مردان در کارهای بیرون از منزل فعالیت داشتند و زمانی که خوانین در ولایات دوردست به سر می‌بردند، زنان سررشته امور را به دست می‌گرفتند و زندگی و کار وابستگان به ایل را هدایت می‌کردند (کولیوررایس، ۱۳۶۶: ۵۹-۶۰). انقلاب مشروطه از جنبه‌های گوناگونی در جامعه ایران اثر گذاشت. مشروطه برای زنان راهی بود

که آنان خواسته‌های خود را در زمینه آموزش، لغو ازدواج در سنین پایین، و حقوق اجتماعی مطرح کردند (گلستانی و پهلوانی، ۱۳۹۴: ۱۲). از زمان وقوع مشروطه و تشکیل مجلس اول زنان برای احقاق حقوق اجتماعی، اقتصادی، و مبارزه با فرهنگ مردسالار در قالب انجمن‌ها و جمعیت‌های گوناگون فعالیت داشتند (خسروپناه، ۱۳۸۱: ۴۲). دولت قاجار به علت وابستگی به اقتصاد سرمایه‌داری غرب، از نیمه دوم قرن نوزدهم، بیش‌ازپیش محتاج به پول شد. دولت برای تأمین نیاز مالی سیاست فروش مناصب و زمین‌های خالصه را در پیش گرفت (عیسوی، ۱۳۸۸: ۸۳). در تاریخ یازدهم صفر ۱۳۲۵ ق مجلس شورای ملی با ۷۴ رأی موافق رسم تیول‌داری را ملغی کرد (لمبتون، ۱۳۶۲: ۳۳۲). زمین‌هایی که قبلاً در حکم تیول به اشخاص واگذار شده بود پس از قانون رفع تیول کماکان در تصرف آن‌ها باقی ماند. تیول‌داران و وابستگان‌شان برای تثبیت مالکیت خصوصی بر زمین‌های دولتی بخش عمده‌ای از املاک را به نام خود و نزدیکانشان به ثبت رساندند (همان: ۴۵۸-۴۶۲). برای نمونه، بخش عمده‌ای از املاک دره‌شهر در ایلام و دهاتی در لرستان، پس از مشروطه و افول قدرت خاندان والیان پشتکوه و پیشکوه، به بانو آغاسلطان هاشمی منتقل شده است (ساکما: ۲۳۰/۲۵۰۸۶). خاندان میرها مستأجران و اربابان موروثی سیمره (دره‌شهر) بودند. پس از انقلاب مشروطه و تضعیف قدرت خاندان‌های محلی بخشی از املاکی که سابق بر آن تیول خوانین بود به زنان و فرزندان‌شان منتقل شد (ساکما: ۲۳۰/۴۲۴۲).

آیات یازدهم، دوازدهم، و آخرین آیه سوره نساء مبنای قانون ارث در اسلام است (نساء: ۱۱-۱۲). طبق قانون ارث در دین اسلام، فرزندان مذکر دو برابر فرزندان مؤنث از ماترکه پدر اعم از اموال منقول و غیرمنقول و از جمله باغات و زمین‌های کشاورزی به ارث می‌برند؛ البته در فقرة ارث‌بردن زن از شوهر، به استناد دو روایت از امام باقر (ع) و امام صادق (ع)، نظر مشهور فقهای امامیه بر این بوده است که زن از زمین شوهر ارث نمی‌برد^۲ (حرعاملی، ۱۴۰۱: ۵۱۶). بدیهی است قانون ارث در دین مبین اسلام عاملی بنیادین در دست‌یابی زنان به مالکیت زمین است. شواهد و مدارک نشان می‌دهد اکثر اربابان زن بررسی‌شده در این پژوهش به‌واسطه ارث مالک زمین شده‌اند. برای نمونه، بزرگ‌مالکان زن مانند پالیزی‌ها، اردلان، و فرمانفرمایان وارث ملاکین بزرگ بوده‌اند. ذکر جزئیات بیش‌تر این مسئله در ادامه مقاله آمده است.

اولین قانون ثبت اسناد شامل ۱۳۹ ماده در ۲۱ اردیبهشت ۱۲۹۰ ش به تصویب رسید (<http://hoghooghesabt.persianblog.ir>). قانون ثبت اسناد با حذف و اصلاحاتی در تاریخ ۲۶ اسفند ۱۳۱۰ ش در ۱۵۷ ماده با عنوان قانون ثبت اسناد و املاک مبنای عمل

قرار گرفت (<http://icbar.ir>). در قانون جدید طبق مواد یازده و دوازده ثبت اسناد و املاک اجباری شد و چنانچه ملکی در موعد مقرر در آیین‌نامه به ثبت نرسد، به‌مثابه مجهول‌المالک ثبت می‌شد. طبق ماده ۲۲:

همین که ملکی مطابق قانون در دفتر املاک به ثبت رسید دولت فقط کسی را که ملک به اسم او ثبت شده و یا کسی را که ملک مزبور به او منتقل گردیده و این انتقال نیز در دفتر املاک به ثبت رسیده یا این که ملک مزبور از مالک رسمی ارثاً به او رسیده باشد مالک خواهد شناخت (مجموعه قوانین موضوعه و مصوبات دوره هشتم قانون‌گذاری، ۱۳۲۶: ۹۱).

طرح اسکان عشایر که به «تخته‌قاپو» (Takht-e-Ghapoo) معروف بود از اواسط حکومت ناصرالدین‌شاه قاجار برای ایلات و عشایر غرب ایران در دستور کار قرار گرفت. تا قبل از روی کار آمدن رضاشاه، عده‌ای از ایلات و عشایر داوطلبانه در نقاطی یک‌جانشین شدند. حمدالله مستوفی این شکل اسکان را «تخته‌قاپوی طبیعی» نامیده است (مستوفی، ۱۳۲۶: ۳۰۱). در دوره حکمرانی حشمت‌الدوله، حکمران لرستان و خوزستان، بخش بزرگی از طوایف سلسله در صحرای الشتر تخته‌قاپو و در ۱۲۰ دهکده اسکان یافتند. هم‌چنین در جلگه‌خاوه حدود ۴۰ دهکده برای اسکان عشایر دلفان ساخته شد (ساکما: ۲۹۶/۵۰۳). در دوره پهلوی اول سیاست اسکان عشایر با کمک ارتش در غرب ایران اجرا شد. طبق مصوبات مجلس شورای ملی در سال ۱۳۱۱ ش دولت مکلف شد به خانوارهای یک‌جانشین در کرمانشاه و لرستان زمین واگذار کند (مجموعه قوانین موضوعه و مصوبات دوره هشتم قانون‌گذاری، ۱۳۲۶: ۷۰۵). قطعه‌ای زمین، سه خروار بذر، یک رأس گاو، و مبلغ ۵۰۰ تومان نقد تسهیلاتی بود که از طرف دولت برای امرار معاش یک خانوار تخته‌قاپو اختصاص یافت (ساکما: ۲۳۰/۴۲۴۲). به استناد اسناد در سال ۱۳۱۴ ش به تعدادی از زنان عشایر اسکان‌یافته در منطقه‌ی مهران زمین واگذار شد (ساکما: ۲۳۰/۱۴۲). سیاست اسکان عشایر جمعیت انبوهی از عشایر کوچنده را وارد مناسبات ارضی کرد و بر مبنای حدس و گمان می‌توان گفت زنان عشایر، در جایگاه سرپرست خانوار، تنها وارث مالک بوده‌اند و از راه خرید و فروش در گسترش مالکیت زنان سهم شده‌اند.

تا قبل از تشکیل دولت مدرن، غارت و چپاول‌گری رویه غالب زندگی در غرب ایران بود و هر کس اسب و تفنگی داشت روزگاری خوش سپری می‌کرد (استارک، ۱۳۷۱: ۶۶). در این دوره بسیاری از مالکان املاکشان را از دست دادند.^۳ بررسی اسناد نشان می‌دهد که در اواسط دوره پهلوی اول آمار تعداد زنان مالک زمین به‌طور چشم‌گیری افزایش یافته است. از عوامل آن مطیع شدن خوانین خودمختار و قانون‌گریز، بسط نفوذ قدرت حکومت

مرکزی در دهات، و برقراری امنیت اجتماعی بود. از دیگر شرایط علی پدیده زنان زمین‌دار می‌توان به جاه‌طلبی اشاره کرد. به استناد منابع، زنان در غرب ایران به جایگاه مردانه «خان» (khan) دست یافته‌اند. برای نمونه در دوره حاکمیت محمدعلی میرزا دولت‌شاه در کرمانشاه ریاست ایل کلهر بر عهده «خان‌زاده خانم» بود؛ حتی محمدعلی میرزا دولت‌شاه طالب ازدواج با خان‌زاده خانم بود^۴ (چریکف، ۱۳۷۹: ۱۵۹-۱۶۰). سرجان ملکم (Sir John Malcolm) در سال ۱۸۰۱ م هنگام عبور از کرمانشاه، در توصیف رئیس ماهی‌دشت، می‌گوید: «رئیس ماهی‌دشت زنی قوی‌بنیه است با حدود پنجاه سال سن و قدرت تصمیم‌گیری و قاطعیت بسیار، چون کاترین امپراتریس روسیه» (ملکم، بی‌تا: ۶۵۷).

نوشیروانی سرآغاز تجاری شدن کشاورزی در ایران را از آغاز سال ۱۲۶۴ ق، مصادف با به‌تخت‌نشستن ناصرالدین‌شاه قاجار، بیان کرده است (نوشیروانی، ۱۳۶۱: ۱۹۲). حد فاصل جلوس ناصرالدین‌شاه تا مشروطه، در حکم دوره هم‌بستگی اقتصاد داخلی ایران و تعامل و جذب شدن در اقتصاد سلطه‌جوی جهانی، سبب تحول جدی در نظام زمین‌داری (اشرف، ۱۳۶۱: ۷) و تغییر در ترکیب طبقه مالکان شد. عامل تغییر آن بود که بخش کشاورزی عهده‌دار وظیفه تازه‌ای شد، یعنی تولید محصولاتی برای پاسخ به نیاز بازارهای جهانی (Shakoori, 2001: 46). خرد شدن مالکیت‌های کلان، تغییر ساختاری از زمین‌داری به مالکیت زمین (عبداللهیان، ۱۳۹۳: ۲۰۶-۲۱۲)، و تغییر الگوی کشت از مهم‌ترین شرایط علی در شکل‌گیری پدیده اربابان زن بود. تغییر در ترکیب مالکان و تولید تک‌محصولی یکی از عوامل تورم اقتصادی اواخر دوره قاجار است (Gilbar, 1983: 186).

ازدواج یکی از عوامل توسعه مالکیت زنان بود و قشرهای مسلط، در دوره قاجار، از طریق ازدواج با هم‌پیوندها را حفظ می‌کردند (اشرف و بنوعیزی، ۱۳۸۸: ۴۴-۴۵). در غالب عقدنامه‌های دوره قاجار مهریه زنان در قالب ملک تعیین شده است. برای نمونه، مالکیت هفت دهکده در ماهی‌دشت کرمانشاه به واسطه ازدواج دختر یکی از خوانین کلهر با حکام زنگنه، در عوض مهریه، به کلهرها منتقل شد (سلطانی، ۱۳۷۳: ج ۴، ۴۷۸). سلطان‌خانم دختر سبزه‌علی خان زنگنه، معروف به «کدخدا»، به واسطه ازدواج با امام‌قلی میرزا عمادالدوله مالک املاک وسیعی در کرمانشاه شد (همان: ج ۱، ۹۶۶). بتول اعتضادی دختر جوان میرزا سیدعلی خان لشکرنویس، با وجود چهل سال اختلاف سن، با عبدالحسین فرمانفرما ازدواج کرد. پس از فوت فرمانفرما اداره املاک وی در کرمانشاه به عهده بتول فرمانفرمایان بود (همان: ج ۴، ۱۲۶۰). نمونه دیگر از مالکیت زنان به واسطه ازدواج سیاسی ازدواج فریده اعتضادی، دختر حاج سیدعلی رضا اعتضادی (اعتضادالسلطان)، با عطاءالله

سالارسلطان (وکیل‌الدوله چهارم) از خاندان معروف وکیل‌الدوله^۵ است (همان: ۱۰۲۰). همین‌گونه می‌توان ازدواج والیه حشمتی دختر حشمت‌الدوله، حکمران لرستان و خوزستان، با غلام‌رضاخان، آخرین والی پشتکوه، را ذکر کرد. والیه حشمتی به‌واسطه این ازدواج مالک قریه دارایی، واقع در خرم‌آباد، شد. قریه دارایی را مباشران بانوی ارباب اداره می‌کردند و سالانه از ۲۰۰ تا ۳۵۰ خروار غله و ۱۰۰۰ تومان نقد بهره مالکانه داشت (ساکما: ۲۴۰/۸۵۲۲).

۱.۱.۵ زمینه

زمینه یعنی محل حوادث و وقایع متعلق به پدیده (اشتراس و کوربین، ۱۳۸۵: ۹۸). زمینه شکل‌گیری پدیده منطقه کرمانشاه، از مشروطه تا پایان پهلوی اول، است (۱۲۸۵-۱۳۲۰ ش).

۲.۱.۵ پدیده

پدیده مورد نظر ظهور اربابان زن در غرب ایران است.

۲.۵ شرایط مداخله‌گر

کشاورزی غرب ایران زیر سیطره فرهنگ ایلیاتی و گله‌داری سال‌ها تاوان سنگینی پرداخت. قدرت بلامعارض در غرب ایران ایلات و عشایر بودند و جمعیت‌های کوچک کشاورزی همواره در معرض غارت‌شدن قرار داشتند. تعارض و تصادم فرهنگ کشاورزی با فرهنگ ایلی و مداخله دولت در حمایت از کشاورزی اوضاعی را رقم زد که طی آن زنان بسیاری به مالکیت زمین دست یافتند. فروش زمین‌های خالصه، که از دوره قاجار شروع شده بود، در دوره پهلوی اول به‌شکلی گسترده‌تر تداوم یافت و املاک بسیاری برای خرید و فروش در اختیار مردم قرار گرفت.

۳.۵ راه‌بردها

«فعالیت زنان در کشاورزی»، «تسامع و تساهل»، «خرید و فروش زمین»، «عمده‌مالکی»، «خرده‌مالکی»، و «ارباب‌غایب» عمده‌ترین راه‌بردها بودند. زنان در جایگاه عمده‌مالک، خرده‌مالک، و رعیت فاقد زمین در حوزه کشاورزی فعالیت داشتند. به استناد سندی در تاریخ ۱۲۸۱ ق بانو مریم‌سلطان‌خانم «منافع حقوقی مالکی» از مزرعه قریه «گاوکل» در

کرمانشاه را به اجاره واگذار کرده است (ساکما: ۲۹۶/۲۴۵۸۳). در این سند ذکر شده است که همه غله کاری، حبوبات، صیفی، سبزی، و «مرزه کاری» (شلتوک) و حق و حقوق مالکی در آب مزرعه به مستأجران واگذار می شود. مالکان خانم بالاخانم، منورخانم، محترم خانم، و ایران خانم در سال ۱۳۴۲ ق حقوق مالکی مزرعه معروف «سراب خشکه» واقع در کرمانشاه را به مدت پنج سال به مستأجر واگذار کردند. مبلغ اجاره ۷۸۰ تومان نقد تعیین شد (ساکما: ۲۹۶/۱۲۵۷۴).

در دوره ارباب رعیتی کشاورزان، جدا از پرداخت بهره مالکانه، ملزم به رعایت گونه ای خاص از رفتار اجتماعی بودند که نشان از سطح پایین مراتب اجتماعی آنها داشت (یف، ۱۳۶۱: ۲۴۳). از زانوزدن گرفته تا فشردن دستها و غیره مصداق بیرونی سرسپردگی به فردی برتر محسوب می شد که عام ترین عرف جامعه ارباب رعیتی بود؛ اینها نشانه هایی برای مرئی کردن ذهنیتی محسوب می شد که ریشه مستحکم ترین پیوندهای اجتماعی است (بلوخ، ۱۳۶۱: ۲۵۷). حضور زنان در نظام مالکیت زمین مناسبات سخت و خشن ارباب رعیتی را تا حدودی تعدیل کرد. رعایای اربابان زن قیود اجتماعی کمتری داشتند و در مقایسه با رعایای خان از آزادی بیش تری برخوردار بودند (Morgan, 1914: 585). برای نمونه در منطقه «کفرآور» کرمانشاه مبذر ۴۱۴ جفت زمین و در «گوار» مبذر ۲۰۰ جفت زمین کشاورزی متعلق به اشرف پهلوی بود. بهره مالکانه املاک اشرف را رعایا حیف و میل می کردند (مرکز اسناد انقلاب اسلامی: ۵۴-۴۷-۷۳۸۰).

هیچ گونه آماری بر مبنای تفکیک جنسیت از مالکان زمین در ایران در دست نیست. بررسی محققان نشان می دهد که تعداد درخور توجهی از مالکان زمین های کشاورزی کرمانشاه در دوره مورد بحث زن بودند.^۶ در سالهای ۱۳۳۶-۱۳۴۵ ق، از مجموع ۳۸۱۰ فقره ثبت اسناد ملکی، در دفتر سه جلدی ملامحمد مهدی فیض مهدوی^۷، مسئول دفتر ثبت اسناد کرمانشاه، حدود ۱۵۰۰ مبیعه نامه با موضوع مالکیت زنان شامل خرید، فروش، و اجاره زمین ثبت شده است (ساکما: ۲۹۶/۱۲۵۷۵). این رقم بالای ثبت اسناد ملکی به اسم زنان، در فاصله کوتاه کم تر از یک دهه، بسیار جالب توجه است. «حاجیه ملکه خانم»، مادر حشمت الدوله، از عمده ملاکین لرستان بود و املاک وی به پسرش واگذار شد. قریه های بلبلوند، بلوک کره کاه، مزرعه گرزگرز، و مزرعه چقاشا احمدی بخشی از املاک ملکه خانم محسوب می شد (ساکما: ۲۳۰/۲۵۶۴). طبق اسناد، در سال ۱۲۴۴ ق بانوان «نیکزاده خانم»، «خدیجه سلطان خانم»، و «زینب سلطان خانم» سهامی از مزرعه معروف کاشانتو (Kasha-n-too) در چمچمال (Chamchamal) کرمانشاه را از وارثان حاجی علی رضاخان

زنگنه خریداری کرده‌اند (ساکما: ۲۹۸/۸۱۲۵۹). هرچند پس از انقلاب مشروطه، با الغای تیول، مالکیت‌های کلان شکسته شدند و خرده‌مالکی توسعه یافت، کماکان، عده‌ای عمده‌مالک تا سال اجرای اصلاحات ارضی (۱۳۴۱ ش) باقی ماندند. شاه‌آباد (اسلام‌آباد) به هم راه ۷۲ قریه و مزرعه، در شعبان سال ۱۳۴۴ ق، از طرف مالکان (پالیزی‌ها) در عوض مبلغ ۲۶۰ هزار تومان به مالکیت رضاشاه درآمد (ساکما: ۲۴۰/۴۵۶۲۳). بانوان تاج‌الملوک پالیزی و فخرالتاج ربیع‌زاده^۸ (پالیزی) از عمده‌مالکان املاک مزبور بودند. آن‌ها منطقه وسیعی را به رضاشاه فروختند. فخرالتاج و تاج‌الملوک پالیزی در بیش از ۱۰۰ پارچه قریه و دهکده مالکیت داشتند (همان).

وجه مشترک طبقه عمده‌مالک که چند ملک دور از هم داشتند، به‌ناگزیر، غایب‌بودن است (لمبتون، ۱۳۶۲: ۴۷۸؛ هوگلاند، ۱۳۸۱: ۸۲). اربابان زن نیز در طبقه مالکان غایب قرار می‌گیرند و همین غایب‌بودن سبب سلب مالکیت از آن‌ها شد که در پژوهشی دیگر بررسی می‌شود.

۴.۵ پیامدها

«نقدی شدن بهره مالکانه»، «زن‌سالاری»، «رشد آمار مالکان زن»، «خرید و فروش حقوق اربابی»، «ادعای جایگاه ارباب بزرگ»، و «وقف املاک» از جمله مهم‌ترین پیامدهای ظهور اربابان زن در دوره ارباب‌رعیتی بود.

ویژگی بارز مالکیت زنان در نظام ارباب‌رعیتی تعیین بهره مالکانه به‌شکل نقدی است. به‌نظر می‌رسد علاقه اربابان زن به طلا و جواهرات و وسایل تجملاتی، که به‌سختی معاوضه‌پذیر با غله بود، ایجاب می‌کرد بهره مالکانه نقدی محاسبه و دریافت شود. در غالب اسناد اجاره‌نامه اربابان زن بهره مالکانه نقدی تعیین شده است (ساکما: ۲۴۰/۸۵۲۲).

فرهنگ مادرسالاری (زن‌سالاری) ارتباط تنگاتنگی با مالکیت زمین داشته است. در میان طوایفی که زنان زمین‌دار نمود بیش‌تری داشته‌اند برخی ویژگی‌های مادرسالاری و به‌تبع آن اصطلاح دایی یا خالو با وظایف خاص اجتماعی مطرح شده است (خسروی، ۱۳۷۲: ۹۳). در طوایفی که ویژگی‌های مادرتباری نیرومندتر است همه زنان بیگانه را خاله و همه مردان غریبه را دایی می‌خوانند. برعکس، خانواده در بین ایلات و عشایر از نوع «پدرمهری» یا پدرسالاری است (همان: ۷۴). جهانگرد انگلیسی در سفر به لرستان رفتار برخی از اربابان زن را با مرد خانه تهدیدآمیز و آمرانه توصیف کرده است، استارک می‌گوید این رفتار نشان از درآمد مستقل آنان دارد (استارک، ۱۳۷۷: ۲۶).

اربابان غایب با فروش حقوق اربابی و جمع‌آوری بهره مالکانه از زمین بهره‌برداری می‌کردند. برای نمونه، عالیجاه بی‌بی‌آغا خانم در سال ۱۳۴۶ ق در مقابل ۵۲۰ خروار غله پاک‌شده حقوق مالکی مزرعه «داردرفش» و «پشت مله» واقع در کرمانشاه را تا پنج سال فروخته است. از شروط تعیین‌شده این بود که هر سال ۱۴۰ خروار غله در شهر تحویل مالک داده شود (ساکما: ۲۹۶/۱۲۵۷۴). «فاطمه سلطان خانم»، دختر محمدقاسم خان زنگنه، از جمله زنان مالک در کرمانشاه بود. فاطمه سلطان خانم در سال ۱۲۶۹ ق زمین‌هایی در منطقه ماهی‌دشت به کشاورزان اجاره داده است. مهر بانوی ارباب در پای اسناد اجاره‌نامه نقش بسته است (ساکما: ۲۹۶/۲۴۵۸۶).

برخی مالکان زن در دوره ارباب‌رعیتی در تلاش برای کسب حقوقی هم‌شان مردان مدعی مقام خانی بوده‌اند، البته تعداد اندکی از زنان توانسته‌اند به این جایگاه دست یابند. قبلاً در بحث جاه‌طلبی به مواردی اشاره شد. برای نمونه، بانو حمیده اردلان^۹ معروف به شرف‌الملوک از جمله خوانین مقتدر کردستان بوده است. سردار رشید همسر بانو حمیده «با همه کوبه و دستگاهش کاملاً تحت سیطره و شعاع همسرش شرف‌الملوک و مأمور اجرای منویات او بود» (سلطانی، ۱۳۷۳: ۱۵۲). مادر حمیده معروف به «خانم‌بزرگ خانم» نیز از مالکان و زنان بانفوذ در کردستان و کرمانشاه بوده است (همان). قریه‌های «گرمخانی»، «قلانجه»، «مسکین‌آباد پایین»، و دوازده قریه در «شادی‌آباد» واقع در روانسر از جمله بخشی از املاک بانو رشیداردلان بود (ساکما: ۳۷۰/۱۶۴). بانو رشیداردلان در کاشت محصولات کشاورزی تجاری فعالیت داشت و قراردادهایی با شرکت آبیاری کرمانشاه منعقد کرده بود (همان). شایان ذکر است که واژه «خانم» مرکب از «خان» و پسوند «م» معنی «خان هستم» یا «خان‌من» می‌دهد. هم‌چنین اسم «والیه» مؤنث «والی» در اصل لقب حکمرانان زن بوده است و ممکن است با واژه فرانسوی «شوالیه» (chevalier) ارتباط معنایی داشته باشد.

زنان املاک بسیاری را در منطقه کرمانشاه وقف کرده‌اند. مه‌افروز خانم مادر عمادالدوله، حاکم کرمانشاه، پانزده روستای شش‌دانگ در منطقه چمچمال را وقف کرده است (کشاورز، ۱۳۸۲: ج ۱، ۴۷۵). سکینه خانم، دختر هدایت‌الله خان، از املاکش شانزده روستا را وقف بر اولاد کرده است (همان: ۳۶۰-۳۶۳). خانم قمرالتاج ساری اصلانی مقداری زمین را به هم‌راه ۲۲۰ حلقه چاه در کنگاور وقف کرده و تولیت با شخص واقف بوده است (همان: ج ۲، ۸۰۴). برخی زنان تولیت املاک وقفی را بر عهده داشتند و با استخدام مباشر، ضابط، کدخدا، و غیره از املاک بهره‌برداری می‌کردند. تولیت مزرعه چال‌چاله در کرمانشاه به عهده جواهرخانم بود، تولیت مزارع یلوه، گاکیه، و غیره از طرف

واقف، کشورسلطان خانم، به بانوان اختر و عشرت خانم واگذار شده است (همان: ۵۰-۵۷). خانم جنی کروز استد (Jenny Cruz)^{۱۰} امریکایی تولیت مزرعه وقفی استد، واقع در کرمانشاه، را بر عهده داشت (همان: ۱۱۵-۱۱۸). براساس آمار منتشرشده سازمان اوقاف و امور خیریه بیش از ۴۰۰۰ موقوفه در سراسر کشور از زنان واقف بر جای مانده است (<http://vaghf-kh.blogfa.com>).

۶. نتیجه‌گیری

طی دوره قاجار، در غرب ایران، زنان همواره نقش ویژه‌ای در نظام مالکیت زمین داشته‌اند. هیچ آماری از مالکان زمین، در کرمانشاه، بر مبنای تفکیک جنسیت در دست نیست. بررسی اسناد و منابع پراکنده نشان می‌دهد که تعداد درخور توجهی از مالکان زمین در غرب ایران، از مشروطه تا اصلاحات ارضی، زن بوده‌اند. پس از انقلاب مشروطه و مخصوصاً از دوره پهلوی اول تعداد مالکان زن افزایش چشم‌گیری داشته است. گرایش طبیعی به مالکیت خصوصی زمین سبب انهدام جمعیت‌های ایلی و پراکندگی ایلات و عشایر در شهرها و روستاها شد، چراکه مالکیت اشتراکی بازدهی زمین را به شدت پایین می‌آورد. بنابراین، هم‌زمان با رشد سرمایه‌داری در ایران و تجاری‌شدن کشاورزی، یعنی از اواسط دوره قاجار، تحت تأثیر اقتصاد جهانی، زمین ارزش پولی پیدا کرد و خرید و فروش زمین بیش‌تر از گذشته رواج یافت. سیاست فروش زمین‌های خالصه و الغای تیول سبب تقویت مالکیت خصوصی و رونق بازار خرید و فروش زمین شد. تخصصی‌شدن دانش بهره‌برداری از زمین ارزش کار فردی را در مقایسه با کار جمعی بالا برد و در نهایت فردگرایی را در جامعه تقویت کرد. مجموعه عوامل ذکرشده به همراه شرایط علی دیگر از جمله شکسته‌شدن قدرت خوانین محلی، تأسیس ادارات ثبت اسناد و املاک، قانون ارث‌بری در اسلام، و برقراری امنیت زمینه را برای حضور بیش‌تر زنان در نظام مالکیت زمین هموار کرد. پرداخت بهره مالکانه زمین به صورت نقدی، زن‌سالاری، ازدواج‌های سیاسی، و غیره از تبعات مالکیت زنان در نظام ارباب‌رعیتی بود. برخی ویژگی‌های مادرسالاری از جمله توجه ویژه به دایی و انتساب به فامیل مادری، در میان برخی از روستاهای ایران، با مسئله مالکیت زنان ارتباط معنی‌داری دارد. قانون اصلاحات ارضی حق مالکیت زنان را نادیده گرفت و به سلب مالکیت و حذف زنان از نظام مالکیت زمین‌های کشاورزی منجر شد. این مسئله در مقاله‌ای دیگر کندوکاو می‌شود.

پی‌نوشت‌ها

۱. برخی از مهم‌ترین تحقیقات انجام‌شده در حوزه کشاورزی و زمین‌داری در ایران به شرح ذیل است: زمین و آب در ایران (ادیبی، ۱۳۳۳)؛ روستاییان ایران در اواخر دوره قاجار (یف، ۱۳۶۱)؛ اصلاحات ارضی (عجمی، ۱۳۵۴)؛ درباره تقسیم محصول براساس عوامل پنج‌گانه (الوندی، ۱۳۶۱)؛ کشاورزی، فقر و اصلاحات ارضی در ایران (عمید، ۱۳۶۹)؛ دهقانان، زمین و انقلاب (افشار، ۱۳۶۱)؛ نظام فئودالی یا نظام آسیایی (اشرف، ۱۳۴۶)؛ موانع تاریخی رشد سرمایه‌داری در ایران (اشرف، ۱۳۵۶)؛ تاریخ کشاورزی ایران (بهرامی، ۱۳۳۰)؛ دو یادداشت درباره کشاورزی تجاری در ایران (قهرمان، ۱۳۶۱)؛ کشاورزی ایران در اواخر دوره قاجار (گیلبار، ۱۳۵۶)؛ زمین و انقلاب در ایران (هوگلند، ۱۳۶۱)؛ جمعیت خوش‌نشین در ایران (هوگلند، ۱۳۵۱)؛ اقتصاد کشاورزی زمین (هومن، ۱۳۴۱)؛ اصلاحات ارضی در ایران (همایون، ۱۳۴۲)؛ روستاییان ایران در اواخر دوره قاجار (کاظم‌زاده، ۱۳۶۱)؛ تحولات اجتماعی در روستاهای ایران (لهسایی‌زاده، ۱۳۶۹)؛ تأثیر اصلاحات ارضی ایران بر ساختار طبقه روستایی (لهسایی‌زاده، ۱۳۶۳)؛ مسائل ارضی و جنگ طبقاتی در ایران (مؤمنی، ۱۳۵۹)؛ اصلاحات ارضی و کشاورزی تجاری در ایران (هلموت، ۱۳۵۴)؛ ایران پیش‌سرمایه‌داری (ولی، ۱۳۷۲)؛ رشد روابط سرمایه‌داری در ایران (سوداگر، ۱۳۶۹)؛ نظام ارباب‌رعیتی در ایران (سوداگر، ۱۳۵۸)؛ ساختار کشاورزی ایران از اصلاحات ارضی تا انقلاب (یگانه، ۱۳۷۳)؛ مالک و زارع در ایران (لمبتون، ۱۳۶۲)؛ جامعه‌شناسی ده (خسروی، ۱۳۸۲)؛ تکامل فئودالیسم در ایران (نعمانی، ۱۳۵۸)؛ نظام ارباب‌غایب در ایران (عبداللهیان، ۱۳۹۲).
۲. به استناد اسنادی که در این پژوهش آمده است تأثیرات قانون ارث‌بری در مالکیت زنان بدیهی و مبرهن است. هرچند قانون ارث از بدو ورود اسلام به ایران وجود داشته است، به‌دلیل فقدان پژوهشی در این زمینه معلوم نیست در دوره‌های ماقبل چه تعداد از زنان مالک زمین بوده‌اند. در دوره مورد بررسی در این پژوهش قانون ارث‌بری در کنار دیگر عوامل نقش مهمی در ظهور و بروز پدیده اربابان زن داشته است.
۳. برای نمونه، بانو آفاق السلطنه از مالکان لرستان در دوره آشوب و هرج‌ومرج لرستان، در اواخر قاجار، به اسارت مهرعلی‌خان حسنونند درآمد. آفاق السلطنه مالک قریه «جوجه‌حیدر» بود. وی پس از سه ماه اسارت در الشتر با رایزنی و شفاعت غلام‌علی‌خان گودرزی آزاد شد؛ البته آفاق السلطنه مجبور شد برای استخلاص سه دانگ از قریه جوجه‌حیدر را به غلام‌علی‌خان واگذار کند (ساکما: ۲۴۰/۶۰۴۸).
۴. نمونه دیگر برای جایگاه خانی «ملک‌زاده خانم» از زنان مقتدر ایل بیرانوند در لرستان بوده است. والیزاده می‌گوید ملک‌زاده خانم ادعای ریاست بر بیرانوندها را داشته است (والیزاده‌معجزی، ۱۳۸۲: ۱۸۵)؛ نمونه دیگر در ایل بختیاری بی‌بی‌مریم معروف به سردارمریم، دختر حسین‌قلی‌خان

- ایلخانی، خواهر سردار اسعد و مادر علی مردان‌خان بختیاری است. بی‌بی مریم مالک املاک وسیع، قلاع، و تعدادی نیروی نظامی بود که شخصاً آن‌ها را رهبری می‌کرد. در جنگ جهانی اول وی در رأس نیروهایش به کمک آلمان‌ها شتافت و به پاس خدماتش از طرف امپراتور آلمان، ویلهلم دوم، بالاترین نشان دولت آلمان (صلیب آهنین) به وی اهدا شد (بختیاری، ۱۳۸۸).
۵. وکیل‌الدوله از خاندان‌های سرشناس کرمانشاه بوده است. جد آن‌ها به اسم آقاخلیل معروف به تاجر عرب معاصر با محمدشاه قاجار از عراق به کرمانشاه مهاجرت و سکونت اختیار کرد. خاندان وکیل‌الدوله نماینده تجاری انگلیس در غرب ایران بودند و به‌همین علت به وکیل‌الدوله و وکیل‌السفاره معروف بودند. حسن وکیل‌الدوله (وکیل‌الدوله اول) با مالکیت ۱۲۰ روستا بزرگ‌ترین زمین‌دار کرمانشاه بود. فخرالتاج پالیزی (ربیع‌زاده) و تاج‌الملوک پالیزی دختران عبدالرحیم وکیل‌الدوله (وکیل‌الدوله سوم) از عمده‌مالکان کرمانشاه بودند که بخشی از املاک آن‌ها به اجبار به رضاشاه فروخته شد (سلطانی، ۱۳۷۳: ج ۴، ۱۰۰۹-۱۰۲۳).
۶. در آرشیو سازمان اسناد ملی حدود ۱۰۰۰ سند مالکیت به نام زنان در منطقه کرمانشاه در دسترس است که تاریخ مالکیت ماقبل اصلاحات ارضی را نشان می‌دهد. هم‌چنین دفتر ثبت اسناد کرمانشاه بین سال‌های ۱۳۳۶-۱۳۴۵ ق نشان می‌دهد رقم درخور توجهی از اسناد ملکی به نام زنان ثبت شده است. بررسی اسناد در آرشیو سازمان اسناد ملی، دفتر ثبت اسناد محمد مهدی فیض مهدوی، و دیگر اسناد و منابع پراکنده نشان می‌دهد تعداد درخور توجهی از مالکان زمین در دو دوره مشروطه و پهلوی اول، در منطقه کرمانشاه، زن بودند (برای اطلاعات بیشتر تر ذیل عنوان «اصلاحات ارضی» ← <http://www.nlai.ir>).
۷. آیت‌الله محمد مهدی کرمانشاهی (فیض مهدوی) از علمای صاحب‌نام و آزادی‌خواه طرف‌دار مشروطه در کرمانشاه بوده است (سلطانی، ۱۳۸۳).
۸. تاج‌الملوک معروف به «ام‌الخاقان» در سال ۱۳۲۴ ق، هم‌زمان با ناآرامی‌های انقلاب مشروطه، عبدالحسین فرمانفرما، حاکم کرمانشاه، را در جایگاه «وصی شرعی بلاعزل» اختیاردار همه املاک و دارایی‌های شخصی خود کرد (<http://iiif.lib.harvard.edu> ذیل «ام‌الخاقان»).
۹. حمیده رشیداردلان دختر سلیمان‌خان شرف‌الملک و همسر حسین‌خان از خاندان والی‌زادگان اردلان است. خاندان اردلان از خاندان‌های معروف و حاکمان کردستان بود که با شاهان صفوی و قاجار وصلت داشتند. بانو حمیده از زنان باوجاهت و زیبای کرد بود. عباس‌خان ظفرالسلطان ملقب به رشیدالسلطنه دل‌داده حمیده شد و نایره حسد باعث شد برادر خود را مسموم کند. رشیدالسلطنه با ازدواج با حمیده وارث همه املاک و دارایی‌های برادر و دو فرزند پسر وی شد. بانو حمیده از شوهر برادرکش خود متنفر بود و قلعه و تشکیلات اداری و نظامی مستقلی داشت. علی‌اکبرخان سردار مقتدر سنجابی در خاطراتش می‌گوید: بانو حمیده که در وجاهت معروف و برای خود عده و نوکر و دستگاه مخصوص داشت پیش‌نهاد ازدواج به وی

داده است و سردار سنجابی نیز به حمیده متمایل بود، مخصوصاً این‌که، این زن قدرتمند می‌توانست تکیه‌گاه مناسبی در برابر ایل کلهر، دشمنان سنجابی، باشد، اما پدر و برادران علی‌اکبرخان مخالف ازدواج وی با حمیده بودند و رابطه‌ی دوستی آن‌ها از جاده‌ی عفاف و تقوی خارج نشد (سنجابی، ۱۳۸۰؛ سلطانی، ۱۳۷۳: ج ۱، ۱۵۲).

۱۰. جنی کروز (Jenny Cruz) همسر فرانس مورلی استد (Francois Morelli) کشیش و خیبر امریکایی مقارن با سال ۱۳۰۰ ش در کرمانشاه فعالیت داشته است. مورلی استد در روستای قلعه از توابع دهستان درود فرامان به خرید مزرعه و باغ‌هایی اقدام می‌کند و بعدها این املاک وقف اداره‌ی پرورشگاهی می‌شود که مستر استد در روستا برای کودکان بی‌سرپرست احداث می‌کند (کریمی، ۱۳۹۴).

کتاب‌نامه

- قرآن کریم، ترجمه‌ی مهدی الهی قمشه‌ای، تهران: پیام عدالت.
- استارک، فریا (۱۳۷۷). *سفر به دیار الموت، لرستان و ایلام*، ترجمه‌ی علی محمد ساکی، تهران: علمی.
- اشتراس، آنزلم و جولیت کوربین (۱۳۸۵). *اصول روش تحقیق کیفی؛ نظریه‌ی مبنایی رویه‌ها و شیوه‌ها*، ترجمه‌ی بیوک محمدی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- اشرف، احمد و علی بنوعزیزی (۱۳۸۸). *طبقات اجتماعی، دولت و انقلاب در ایران*، ترجمه‌ی سهیلا ترابی فارسانی، تهران: نیلوفر.
- اشرف، احمد (۱۳۶۱). *دهقانان، زمین و انقلاب*، تهران: مجموعه کتاب آگاه.
- بختیاری، بی‌بی مریم (۱۳۸۸). *خاطرات سردار مریم*، به کوشش غلام‌عباس نوروزی بختیاری، تهران: آزان.
- بلوخ، مارک (۱۳۶۳). *جامعه‌شناسی، ترجمه‌ی بهزاد باشی*، تهران: آگاه.
- بیشوب، ایزابلا (۱۳۷۵). *از بیستون تا زردکوه بختیاری*، ترجمه‌ی محراب امیری، تهران: سهند و آزان.
- بی‌نا (۱۳۰۰ ق). *جغرافیای لرستان*، کتاب‌خانه ملی: ۵-۱۰۴۸۴.
- چریکف (۱۳۷۹). *سیاحت‌نامه‌ی مسیو چریکف*، ترجمه‌ی آباکار مسیحی، به کوشش علی‌اصغر عمران، تهران: امیرکبیر.
- حرعاملی، محمد بن الحسن (۱۱۰۴ ق). *وسائل الشیعه*، ج ۱۷، قم: مؤسسه‌ی آل‌البیت علیهم‌السلام.
- خسرویناه، محمدحسین (۱۳۸۱). *هاتف‌ها و مبارزات زن ایرانی از انقلاب مشروطه تا سلطنت پهلوی*، تهران: پیام امروز.
- خسروی، خسرو (۱۳۷۲). *جامعه‌شناسی ده در ایران*، تهران: دانشگاه تهران.
- دوید، بارون (۱۳۷۱). *سفرنامه‌ی لرستان و خوزستان*، ترجمه‌ی محمدحسین آریا، تهران: علمی و فرهنگی.
- دوسرسی، لورن (۱۳۶۳). *ایران در ۱۸۴۰-۱۸۳۹*، ترجمه‌ی احسان اشراقی، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- سازمان اسناد ملی (ساکما): ۲۹۶/۲۴۵۸۳؛ ۲۹۶/۲۴۵۸۶؛ ۲۹۸/۸۱۲۵۹؛ ۲۹۶/۱۲۵۷۴؛ ۲۳۰/۲۵۰۸۶؛

۲۳۰/۴۲۴۲؛ ۲۳۰/۲۵۶۴؛ ۲۹۶/۱۲۵۷۵؛ ۲۴۰/۸۵۲۲؛ ۲۴۰/۶۰۴۸؛ ۲۴۰/۴۵۶۲۳؛ ۳۷۰/۱۶۴؛ ۲۳۰/۴۲۴۲؛ ۲۳۰/۱۴۲؛ ۲۹۶/۵۰۳

سلطانی، محمدعلی (۱۳۷۲). *جغرافیای تاریخی و تاریخ مفصل کرمانشاهان*، ج ۱ و ۲، تهران: سها. سنجابی، کریم (به کوشش) (۱۳۸۰). *ایل سنجابی و مجاهدت‌های ملی ایران؛ خاطرات علی‌اکبرخان سردار مقتدر سنجابی*، تهران: شیرازه.

شوشتری، عبداللطیف (۱۳۶۳). *تحف‌العالم*، به کوشش صمد موحد، تهران: طهوری. شیروانی، زین‌العابدین (۱۳۳۹). *ریاض‌السیاحه*، تصحیح اصغر حامدربانی، تهران: سعدی. عبداللهیان، حمید (۱۳۹۲). *مفهوم‌پردازی واقعیت در جامعه‌شناسی تاریخی: نظام ارباب غایب در ایران*، ترجمه غلام‌رضا جمشیدی‌ها و علی‌رضا صادقی، تهران: جامعه‌شناسان. عیسوی، چارلز (۱۳۸۸). *تاریخ اقتصادی ایران؛ عصر قاجار ۱۳۳۳-۲۱۵۱*، ترجمه یعقوب آژند، تهران: گستره ایران.

کرمی، سنار (۱۳۹۴). «شناختی بر موقوفه مستر استند امریکایی در کرمانشاه»، *فصل‌نامه وقف میراث جاودان*، ش ۹۰، تابستان.

کشاورز، اردشیر (۱۳۸۲). *زندگان عرصه عشق*، مجموعه اسناد وقفی اداره کل اوقاف و امور خیریه استان کرمانشاهان، ج ۱ و ۲، کرمانشاه: طاق‌بستان.

کولیوررایس، کلارا (۱۳۶۶). *زنان ایرانی و راه و رسم زندگی آنان*، ترجمه اسدالله آزاد، مشهد: آستان قدس رضوی.

گلستانی، محمود و الهام پهلوانی (۱۳۹۴). *روند تحول حقوق زنان بعد از انقلاب مشروطه*، تهران: نگاه بینه.

لمبتون، آن (۱۳۶۲). *مالک و زارع در ایران*، ترجمه منوچهر امیری، تهران: علمی و فرهنگی. مجموعه قوانین موضوعه و مصوبات دوره هشتم قانون‌گذاری (۱۳۲۶). تهران: مجلس شورای ملی.

محمدپور، احمد (۱۳۹۲). *روش تحقیق کیفی ضد روش*، ج ۱، تهران: جامعه‌شناسان. مرکز اسناد انقلاب اسلامی: ۵۴-۴۷-۳۸۰.

مستوفی، عبدالله (۱۳۲۶). *شرح زندگانی من یا تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجار*، ج ۳، تهران: علمی. ملکم، جان (بی‌تا). *تاریخ ایران*، ترجمه میرزا اسماعیل حیرت، تهران: فرهنگ‌سرا (یساولی).

نوشیروانی، س. و. (۱۳۶۱). *سراغز تجاری شدن کشاورزی در ایران*، تهران: مجموعه کتاب آگاه. والیزاده معجزی، محمدرضا (۱۳۸۰). *تاریخ لرستان روزگار قاجار: از تأسیس تا کودتای ۱۲۹۹*، به کوشش حسین و محمد والیزاده معجزی، تهران: حروفیه.

هوگلاند، اریک (۱۳۸۱). *زمین و انقلاب در ایران (۱۳۶۰-۱۳۴۰)*، ترجمه فیروزه مهاجر، تهران: نشر و پژوهش شیرازه.

یغ، عبدالله (۱۳۶۱). *روستاییان ایران در اواخر دوران قاجاریه*، ترجمه مارینا کاظم‌زاده، تهران: مجموعه کتاب آگاه.

Gilbar, Gad. G. (1983). 'Trends in the Development of Prices in Late Qajar Iran', *Iranian Studies*, Vol. XVI, Summer-Autumn.

Glaser, Barney and Anslem Strauss (1967). *Discovery of Grounded Theory*, Chicago: Aldin.

Morgan, I. (1914). *Feudalism in Persia, It, Origin, Development and Present Condition*, Washington: Annual Report of the Board of Regents of the Smithsonian Institute.

Shakoori, A. (2001). *The State and Rural Development in Post-revolutionary Iran*, New York: Palgrave Macmillan.

<http://hoghooghesabt.persianblog.ir/post/7/>

<http://icbar.ir/SubjectView/tabid/82/Code/294/Default.aspx>

[http://iiii.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:44719204\\$1i#./drs:44719204\\$1i?&_suid=146735856416404440885404226415](http://iiii.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:44719204$1i#./drs:44719204$1i?&_suid=146735856416404440885404226415)

<http://vaghf-kh.blogfa.com/post/67>